

ØYVIND BJØRNSON

## En annen arbeiderbevegelse

Arbeiderbevegelsens historie i Haugesund er dramatisk og spennende, slik vi kjenner den fra norsk historie, men likevel annerledes.<sup>1</sup> Mellom 1910 og 1940 fantes det ingen stor gruppe fast ansatte industriarbeidere i byen, som mange andre steder. De fleste var sesongarbeidere og løsarbeidere og undersysselsatt deler av året, spesielt i mellomkrigstida da den store arbeidsledigheten oppmuntret arbeidere til å by fram sin arbeidskraft til lavest mulig pris. Arbeid var et knapt gode, men for fagbevegelsen sto det klart at det ikke kunne forbeholdes noen få. Slik ble fagbevegelsens handlingsmuligheter og målsetninger preget av det samfunnet den var en del av. Det viktigste var ikke å opprette tariffavtaler, men å motarbeide arbeidsmonopoler. Den samlede arbeiderbevegelsen i byen ønsket å prege samfunnet med sine verdier og sin ideologi, men den utgjorde aldri en sterk motkultur, til det var den for tett filtret inn i og påvirket av det foreningslivet som alt eksisterte utenfor arbeiderbevegelsen. I politikken var en skeptisk til revolusjon og total samfunnsomveltning, og sosialdemokratisk ideologi sto sterkt både før, under og etter at «Den nye retning» hadde overtatt makta i Arbeiderpartiet i 1918. Derfor ble ikke uttrykket «sosialdemokrat» et skjellsord i samme grad som det i generasjoner har vært i Arbeiderpartiet. For å få svar på hvorfor arbeiderbevegelsen i Haugesund var annerledes, må vi nettopp søke i forhold som klassegrunnlag, fagbevegelsens agering, muligheten til å danne en selvstendig arbeiderkultur og politisk ideologi, og sammenhengen mellom dem.

### De undersysselsatte

Næringsgrunnlaget i byen hadde betydning for sammensetningen av arbeiderklassen og dermed også for arbeiderbevegelsen. Haugesund var et produkt av store sildeinnsig på Sør-Vestlandet tidlig i 1850-årene.

Silda skapte byen og ga den et utpreget maritimt grunnlag. Både fiske-riene og fiskeforedlingen, sjøfarten, mekaniske verksteder og håndverksbedrifter av ulike slag var maritime næringer, eller maritime hjelpenæringer, med et stort innslag av sesongarbeid. Arbeiderne ble tatt inn i sesongene og sagt opp når oppgavene var utført. Nesten ingen var fast ansatte, men i generelle oppgangstider for byen, som i årene 1910-20, var det få som gikk ledige særlig lenge. For det var mulig å kombinere arbeid i ulike næringer. En sjømann kunne i perioder være verkstedarbeider eller havnearbeider eller sildesalter, eller kan hende håndverksarbeider. Og når alt sesongarbeidet ble lagt sammen, hadde arbeideren likevel fått en anstendig årslønn.

I mellomkrigstida ble det vanskeligere å være sesongarbeider. Hauge-sund, som i 1920 var blitt en mellomstor norsk by med vel 16 500 innbyggere, opplevde med ti års mellomrom en serie med sammenbrudd i det tradisjonelle næringsgrunnlaget, første gang tidlig i 1920-årene og så i 1930-årene. I perioder kunne så mange som 900 sjøfolk gå ledige, men stort sett lå tallet på 500, det vil rundt regnet si en tredjedel av alle registrerte sjøfolk.

Mange klarte ikke å forsørge familien på den lønna de fikk. De måtte spe på med bidrag fra fattigvesenet. I 1931 ble 3562 personer delvis forsørget av fattigvesenet, et skremmende høyt tall. Selv om mange delte skjebne og de fleste forsto at det var ytre økonomisk tvang og ikke personlige egenskaper som gjorde folk fattige, var det fremdeles

forbundet med skam å komme på fattigkassa. Mellomkrigstida var ei tid som ingen ønsket seg tilbake til: «Det begynte i tyve-årene med fattigdommen ... Eg håpe me ikkje må få det opp igjen - det må me be om. Atte me må sleppe den grusomma tiå så me hadde. Å du, å du, å du.»<sup>2</sup> Til fulle demonstrerte årene 1910-40 at Haugesund var ytterpunktene by, en by der pengene kunne flyte i strie strømmer, som under første verdenskrig, men der tilbakeslagene var tilsvarende voldsomme, som i det meste av mellomkrigstida.

Det var ikke arbeidskontoret eller en annen nøytral instans som bestemte hvem som skulle få arbeid. Det var formannen på kaien eller verkstedet, eller hyresjefen eller rederen i rederiet. De to siste sto for rundt regnet 90 prosent av alle påmønstringer i mellomkrigstida. Utenfor rederikontorene samlet folk seg i lange køer hver gang det oppsto rykter om at et rederi trengte folk. Men de fleste måtte gå skuffet hjem, for jobbene var allerede fordelt til folk rederiet stolte på eller til noen som kjente noen som rederiet stolte på. Dessuten måtte du som garanti ha 600 kroner på bok eller ku på båsen for å få hyre på Amerika og Asia. Uten garantier, ingen jobb. Formålet med garantiordningen var å gjøre det vanskeligere for å sjøfolk å rømme når

Det var ikke arbeidskontoret eller en annen nøytral instans som bestemte hvem som skulle få arbeid. Det var formannen på kaien eller verkstedet, eller hyresjefen eller rederen i rederiet.

de gikk i land i USA. Fyrbøterunionen og seinere Sjømannsforbundets avdeling hevdet at ordningen favoriserte unge folk med foreldre med god råd, og at fattige unge og fattige familieforsørgere ble stengt ute. Å avskaffe denne formen for slaveri var et av de viktigste målene for foreningen, uttalte den i sin årsberetning i 1927.

Fagbevegelsen var skeptisk til alt som minte om favorisering, at kjennskap og vennskap eller trynefaktoren, skulle avgjøre hvem som fikk arbeid. Men situasjonen på arbeidsmarkedet, det permanente misforholdet mellom de mange som ønsket arbeid og de få som kunne få noe å gjøre, gjorde at arbeidsmarkedet fungerte selektivt og ekskluderende. Fagbevegelsen krevde at flere måtte få reell mulighet til å skaffe seg arbeid. Uttrykket «flere» betydde i denne sammenhengen ikke at «alle» skulle få arbeid, for så lenge arbeid var et knapt gode, måtte også fagbevegelsen prioritere. Hvilke holdninger og meninger om slike spørsmål finner vi blant de fagorganiserte i en by så sterkt preget av arbeidsledighet? En ting er sikkert: Ved å kreve at arbeidet ble fordelt etter sine kriterier, utfordret fagbevegelsen arbeidsgivernes styringsrett. I seg sjøl var dette en formidabel oppgave, for et dominerende trekk ved det norske tariffsystemet bygd på jernavtalen fra 1907, var at arbeidsgiverne sjøl skulle bestemme hvem som skulle ansettes og oppsies. Det var viktige elementer i det som de oppfattet som deres styringsrett.

Fagbevegelsen var skeptisk til alt som minte om favorisering, at kjennskap og vennskap eller trynefaktoren, skulle avgjøre hvem som fikk arbeid.

## Retten til arbeid

Ved å kreve at flere skulle ha rett til arbeid utfordret fagbevegelsen de monopollignende tilstandene i byens arbeidsliv, først og fremst arbeidsgivernes ansettelsesmonopol. Men hvordan ville fagbevegelsen prioritere? I 1920 uttalte Fyrbøternes forening: «Vi er likesom de andre foreninger her - villig til at lade byens gifte indbyggere have fortrinnsretten til de ledige pladser, forutsat at dem er medlemmer av vor forening.»

Det å være gift og forsørger var for fagbevegelsen et viktig vilkår for å få arbeid. Dermed ble alle gifte kvinner og andre som var forsørget, utelukket. Fagbevegelsen så for seg et system med én forsørger, og det ville nesten uten unntak si en mann. Men i praksis var det slik at mange i en familie måtte bidra til forsørgelsen. Kanskje var det spesielt vanlig i en by som Haugesund, hvor den mannlige hovedforsørgeren var arbeidsledig store deler av året.

Men også fattigloven opererte med flere forsørgere. Alle over 15 år hadde plikt til å bidra til forsørgelsen, både mann og kone og de unge. Unge av begge kjønn måtte bidra så lenge de selv ikke var gift, men så



På havna i Haugesund, som i andre havnebyer, var konkurransen om arbeidsplassene nådeløs.

snart de giftet seg og fikk eget forsørgeransvar eller ble forsørget, forventet ikke fattigvesenet at de lenger hjalp foreldrene, fordi de hadde «... nokk med seg sjøl». Av gifte kvinner ble det først og fremst forventet at de var gode husmødre med alt hva det innebar av krav om å få endene til å møtes, holde huset reint og luftig og smittefritt og å skape et godt hjem for mann og barn. Mannen hadde ikke noe ansvar i hjemmet, selv ikke når han var arbeidsledig og på fattigvesenets lister. Da kona i en slik familie ble sjuk, vedtok fattigstyret å bevilge penger til vask og annen hjelp i huset så lenge sykdommen varte, selv om den hjemmeværende, arbeidsledige ektemannen og en eldre sønn i samme situasjon, etter våre forestillinger burde ha kunnet «hjelpet til». Så dominerende var de rådende kjønnsforestillingene at fattigvesenet i stedet for å bryte disse og kreve en innsats av ektemannen, valgte å bevilge noen ekstra kroner til innleid hjelp.

Når fagbevegelsen krevde at de gifte skulle ha fortrinnsrett, så handlet den i samsvar med det som det store flertallet i byen mente. Den handlet også i tråd med vanlig «samfunnsånd» da den krevde at byens egne innbyggere skulle prioriteres framfor utenbys arbeidere. I ei tid med skrantende kommuneøkonomi og jevnt over lite arbeid var det ikke så uvanlig at kommuner og lokale arbeiderbevegelser også andre steder mente at de med lokal tilknytning eller hjemstavnsrett skulle favoriseres. Men i Haugesund fantes det både rederier og sildehandlere som mente

noe annet. De var vant med å rekruttere folkene sine fra bestemte bygder og var ikke villige til å endre på det.

Fantes det andre arbeidsmonopoler enn arbeidsgivernes? Fra slutten av 1800-tallet kjenner vi til at foreninger spesielt i håndverksfagene satte fram krav om at kun fagorganiserte skulle få arbeid. På havna i Haugesund og i andre havnebyer eksisterte det et lignende system i mellomkrigstida.

Havna som arbeidsplass i Norge og i mange utenlandske havnebyer var en blanding av maktkonsentrasjon og monopolisering og nådeløs konkurranse og kaos. Flere forhold talte for at det var slik. Arbeidet var lett å lære, og hvem som helst kunne i prinsippet stille seg opp i køen av arbeidsløse og be om arbeid. I Haugesund ble slike tilstander stimulert av at så mye av havnearbeidet var sesongbetont. For å skaffe seg et skikkelig levebrød ønsket noen havnearbeidere å regulere deler av det faste arbeidet for seg sjøl. Det kunne også være i arbeidsgivernes interesser, for da hadde de en fast gjeng som de kunne henvende seg til når skip ventet på bli losset eller lastet og arbeidet måtte utføres i en fart. Ofte hadde arbeidsgiverne sine egne gjenger, og i slike situasjoner ble det viktig for de fagorganiserte å få disse gjengene organisert og arbeidet de utførte, lagt inn under fagforeningens kontroll. Slike monopoltendenser og overlevelsesstrategier finner vi også i Haugesund.

Én liten forening monopoliserte deler av det faste havnearbeidet for sine medlemmer, men dette var en lukket forening som ikke tok inn nye medlemmer. Dermed var det bare et titalls havnearbeidere som fikk et rimelig godt levebrød. De mange løsarbeiderne protesterte. Tidlig i 1930-årene dannet de sin egen forening, Løsarbeiderforeningen, som avdeling 16 av Transportarbeiderforbundet. I 1932, samme år som sekretariatet i LO ba avdelinger og forbund med bestemmelser om «lukning» eller monopolisering, om å oppheve disse, ble den lukkede foreningen i Haugesund åpnet for ti nye medlemmer. Alle ble overført fra avdeling 16. Det var prinsippene som seiret, og ikke de mange hundre som fortsatt gikk ledige det meste av året. For medlemmene av Løsarbeiderforeningen var arbeidsløsheten fortsatt det store problemet. I september 1935 var 80 prosent av medlemmene arbeidsledige. Foreningen hadde dette året et imponerende høyt medlemstall: 671 menn og 100 kvinner.

Selv om fagbevegelsen var skeptisk til diskrimineringen og de monopollignende forholdene i arbeidslivet, ønsket heller ikke den et helt fritt arbeidsmarked. Som kjent skulle gifte menn fra byen prioriteres, og i tillegg måtte de være medlemmer av en forening. Poenget for fagbevegelsen var at dette ikke skulle være en lukket forening, men en forening som var åpen for alle. Dette synes å ha vært en vanlig holdning, ikke minst blant sjøfolk i Sjømannsforbundets avdeling i Haugesund.

Havna som arbeidsplass i Norge og i mange utenlandske havnebyer var en blanding av maktkonsentrasjon og monopolisering og nådeløs konkurranse og kaos.

Sjømannsforeningene ønsket et «åpent» fagforeningsmonopol, og at dette systemet ble kombinert med et tørnsystem. Hensikten med tørnsystemet var å få til en mer rettferdig fordeling av arbeidet blant de fagorganiserte. Prinsippet var enkelt: Den som hadde ventet lengst på hyre, skulle få arbeid først.<sup>3</sup> Igjen og igjen påpekte avdelingen at tilfældighetene rådde: «Som forholdene nu ligger an er det rent tilfældig om en mann faar hyre han kan gaa fra 14 dage optil et aar før saa skjer.»

I utenlandske havner var tørnsystemet i bruk flere steder. I Cardiff hadde Ingvald Haugen, seinere mangeårig formann i Sjømannsforbundet, innført systemet i 1921. To år tidligere hadde han prøvd å få til det samme i Haugesund, som formann i avdelingen, men uten å lykkes. Verken den gang eller seinere klarte avdelingen å knekke redernes bastante motvilje mot inngrep i styringsretten.

Det som avdelingen i Haugesund og Sjømannsforbundet oppnådde, var å få organisert nesten samtlige sjøfolk.

Det som avdelingen i Haugesund og Sjømannsforbundet oppnådde, var å få organisert nesten samtlige sjøfolk. Dermed var det i praksis likevel slik at «kun» organiserte fikk arbeid. Dette oppnådde en ikke avtalevegen i forhandlinger med arbeidsgivernes organisasjoner, men frivillig ved å bygge organisasjonen.

Finn Olstad gir en inngående redegjørelse for hvordan Sjømannsforbundet vokste seg nesten allmektig i 1930-årene: «Et nett av fastlønte tillitsmenn i inn- og utland betjente i 1930-årene de organiserte sjøfolkene - og holdt dem under oppsikt.»<sup>4</sup> I 1939 hadde forbundet 43 fastlønte funksjonærer. I tillegg kom trolig knappe tusen skipstillitsmenn som på skipene ordnet opp i saker for medlemmene og organisasjonen.

Uten tvil hadde forbundets innsats stor betydning for oppslutningen om avdelingen i Haugesund. Men av de mange initiativene som avdelingen satte ut i livet, er det grunn til å tro at noen skjedde på eget initiativ. Alt i 1919 oppfordret fyrbøterne om at det måtte agiteres på båtene, at « (...) alle organiserte som tager hyre og reiser til baater liggende i utenlandske havner, skal umiddelbart optage agitationen om bord, viss det viser sig at dem der staar om bord ikke er i noen unionsforening». Av protokollene går det ikke klart fram fra når det systematiske arbeidet med å velge ut tillitsmenn om bord begynte. Men i slutten av 1920-årene var systemet kommet i faste former. I 1931, før det økonomiske krakket sendte det meste av flåten i opplagsbøyene, hadde avdelingen 101 tillitsmenn. Antallet varierte ellers mellom 50 og 70. Tillitsmennene ble omtalt som vår avantgarde.

I 1927 iverksatte forbundet en stor agitasjons- og organisasjonskampanje som satte tydelige spor i Haugesund-avdelingens protokoller. De uorganiserte skulle fryses ut. Organiserte måtte ikke søke kameratskap med de uorganiserte. To år seinere oppfordret formannen medlemmene

om å ta aktivt del i arbeidet i foreningen, slik at « (...) det måtte bli utholdelig for de uorganiserte her i byen». Av avdelingens tiårsberetning i 1929 framgår det at mye av tida var blitt brukt til å agitere for organisasjonen. I 1925 og 1926, altså før forbundets store kampanje, skal avdelingen ikke ha gjort stort annet. Resultatene uteble ikke. I jubileumsåret 1929 kunne avdelingen slå fast « (...) at organisasjonsinteressen blant sjøfolk i Haugesund nu er saa fasttømret at den aldrig revner. Medlemmene er paa grundlag av baade gode og bitre erfaringer kommet til det resultat at kun i solidaritet makter vi opgavene».

## Sammensetning og framvekst

Næringsgrunnlaget i Haugesund og overfloden av ledige hender bidro til å skape en fagbevegelse som måtte takle de mange store og små utfordringene som sesongarbeidet skapte. Næringsgrunnlaget førte også til at fagbevegelsen fikk et spesielt organisasjonsmessig tyngdepunkt med særlig mange organiserte sjømenn og havne- og transportarbeidere. I 1919 var deres andel 40 prosent av alle LO-organiserte i byen, og mellom 1920 og 1940 beveget prosentandelen seg mellom 65 og 69. Tilsvarende tall for hele LO var 7,6 (1930), 11,6 (1935) og 13,6 prosent (1939). Selv om det blant de organiserte sjøfolkene også finnes noen fra de åtte landkommunene i Haugesunds mønstringsdistrikt, er det grunn til å tro at det store flertallet bodde i byen.

Mer lik utviklingen i LO var organisasjonsveksten. Heller ikke i Haugesund var den rettlinjet. LOs egen statistikk viser at det i 1909 fantes ni avdelinger med til sammen 237 medlemmer. Antallet avdelinger og medlemmer ble nesten doblet i de fem årene fram til 1914, og tredoblet i den neste femårsperioden. Resultatet var at LO i Haugesund i 1919 hadde 1406 medlemmer fordelt på 22 avdelinger. Sju år seinere var fagbevegelsen nesten jevnet med jorda. Bare 286 fagorganiserte sto igjen på barrikadene. Også for LO samlet var tilbakegangen dramatisk, men frafallet i Haugesund var likevel større og mer langvarig. Til gjengjeld pekte kurven i Haugesund brattere oppover da arbeiderne på nytt begynte å organisere seg. Fra 1925 til 1935 ble antallet medlemmer tido-blet, fra 1930 til 1935 tredoblet. Deretter flatet kurven ut slik at medlems-tallet nådde knappe 4000 i 1939. I 1930-årene var også Haugesund en del av det som er blitt kalt den største organisasjonsreisningen i norsk fagbevegelses historie.<sup>5</sup>

Verkstedarbeiderne var det største industriarbeidersjiktet i byen, men deres tilværelse var svært usikker i mellomkrigstida. Flere virksomheter drev med innskrenket drift, og det aller meste av arbeidet var sesongarbeid. I 1936 hadde jernarbeidernes avdeling i byen ca. 200 medlemmer, og det året meldte de seg kollektivt inn i Arbeiderpartiet. Sjømannsforbundets

# Den søte juletid



i jobbingens  
og



dyrtidens tegn.

Det var stor  
forskjell på fattig  
og rik i jobbetidas  
Haugesund. Fra  
Klodsvejeren 1916.

avdeling satt lenge på gjerdet, men samme år meldte også den seg kollektivt inn i Arbeiderpartiet. Med andre ord var det ingen selvfølge at fagforeningene og de fagorganiserte var tilmeldt Arbeiderpartiet, slik det var på steder hvor industriarbeiderklassen sto sterkt. Det var andre grupper som var mer politisk aktive i Haugesund, først og fremst arbeidere, håndverkere og offentlige funksjonærer.

Sammensetningen av bystyret med representanter og vara-representanter er et eksempel på dette. Mellom 1908 og 1952 besto Arbeiderpartiet av tre nokså jevnstore grupper: arbeidere, håndverkere og private og offentlige funksjonærer. Bak betegnelsen «arbeider» skjuler det seg trolig en nokså brokete blanding lønnsarbeidere. Hva som menes med håndverker, er langt fra sikkert. I og med at denne gruppen var overraskende stor, er det godt mulig at noen av dem kan ha vært håndverksarbeidere. Etter valget i 1919 ble funksjonærene den nest største gruppen i partiet, og etter valget i 1947 den største. Men dette var unntaket fra regelen som sa at arbeiderne utgjorde den største gruppen. Ingen av de tre mest markante politiske profilene i partiet, hadde noen typisk arbeiderbakgrunn. Edvard Velde var fyrbøter, Carl J. Westerlund bokbinder og Ingvald Førre typograf. Alle ble offentlige funksjonærer med lederansvar i det kommunale byråkratiet.

Med andre ord var det ingen selvfølge at fagforeningene og de fagorganiserte var tilmeldt Arbeiderpartiet, slik det var på steder hvor industriarbeiderklassen sto sterkt.

## Fagbevegelse og parti

Fagbevegelsen var som oftest navet som arbeiderbevegelsens øvrige institusjoner dreide seg rundt. To forhold var spesielt viktige. Det økonomiske bidraget fra fagbevegelsen var helt avgjørende for at det skulle kunne bygges og drives et Folkets Hus, gis ut en sosialistisk avis eller drives et samvirkelag. Det menneskelige bidraget var også viktig. Uten de fagorganisertes engasjement ville aktiviteten i kor og orkestre, parti- og idrettslag sykke hen. Slik var det de fleste steder, og Haugesund skilte seg ikke ut fra det vanlige mønsteret. Det spesielle var mer at fagbevegelsen bare i perioder hadde denne «gode» innflytelsen. I mange år var ikke fagbevegelsen i stand til å gi de økonomiske bidragene som skulle til for å holde oppe aktiviteten. Dessuten var det slik i Haugesund at splittelsen i 1921 mellom Arbeiderpartiet og Norges sosialdemokratiske Arbeiderparti fikk svært uheldige følger. De to grupperingene var nærmest jevnstore når det gjaldt politiske aktivister, men Arbeiderpartiet vant slaget om partiet med noen få stemmer og beholdt derfor partiorganet og Folkets Hus. Men sosialdemokratene, som blant velgerne sto sterkere enn Arbeiderpartiet, svarte umiddelbart med å gi ut egen avis og skaffe seg sitt eget forsamlingshus. Splittelsen førte også til at det kollektive medlemskapet ble opphevd. I årene 1921-27 var det ingen fagforeninger

som var kollektivt tilsluttet noe parti. «Vi bombet hverandre så grundig ... at det på begge fronter bare blev ruiner. Alle verdier strøk med,» skrev sosialdemokraten og partiveteranen Carl J. Westerlund.<sup>6</sup>

Splittelsen førte også til at foreninger mistet medlemmer eller til og med ble lagt ned. I 1922 hadde de organiserte kommunale funksjonærene meldt seg ut av LO av politiske grunner. Sosialdemokratene i foreningen sto bak. Da Einar Gerhardsen prøvde å tale foreningen til rette samme

Da Einar Gerhardsen prøvde å tale foreningen til rette samme år, kalte han dem blinde, fanatiske medlemmer.

år, kalte han dem blinde, fanatiske medlemmer. Men sosialdemokratene svarte at det ikke ble noen samling i fagbevegelsen før «(...) vi faar banket al sekterisk tesepolitik av disse ledernes hjerne-kister og hive paa dør de mest gjenstridige».<sup>7</sup> Først i samlingsåret 1927 ble etterfølgeren Haugesund kommunale tjenestemannsforening innmeldt i Norsk Kommuneforbund, og samme høst enstemmig i Haugesund Arbeiderparti.

Men selv etter partisammenslutningen i 1927 var det ingen automatikk i at foreningene meldte seg inn. Ved årsskiftet 1931/-32 var bare fem fagforeninger tilmeldt partiet, og de to største, Jern og Metall og Sjømannsforbundets avdeling, manglet. De drøyde helt til 1936 før de meldte seg inn. Den største foreningen i 1931 var en politisk forening, Kvindelig Arbeiderforening, med vel 50 medlemmer.

Politisk var løsarbeiderne til å stole på. De hadde meldt seg kollektivt inn i Arbeiderpartiet ved dannelsen i 1930, men medlemmene levde fra hånd til munn, og økonomiske argumenter var trolig avgjørende for at foreningen meldte seg ut i 1935. Det skjedde nemlig som en reaksjon på Arbeiderpartiets vedtak om å heve kontingenten. Løsarbeiderforeningen meldte seg imidlertid inn to år seinere. Da hadde den ca. 800 medlemmer. De fleste var fortsatt arbeidsledige det meste av året.

Når oppslutningen om fagbevegelsen i Haugesund gjennomgående var svært lav i 1920-årene, skyldtes det altså både de økonomiske krisene i byens næringsliv og de politiske splittelsene først og fremst mellom Arbeiderpartiet og tilhengerne av det sosialdemokratiske partiet. Medlemsflukten gjorde at fagbevegelsen ikke lenger var i stand til å yte det økonomiske og menneskelige bidrag som andre steder var så viktig for utviklingen av Arbeiderpartiet og arbeiderbevegelsen generelt. Dessuten førte splittelsen til at det oppsto flere parallelle institusjoner som alle hadde behov for økonomiske bidrag.

Byen hadde fra 1923 tre politiske partier, tre ungdomsforeninger og tre sosialistiske kvinneforeninger. Kontakt med «fienden» ble ikke tålt. I mai 1922 vedtok styret i Arbeiderpartiets ungdomslag at medlemmer som deltok i sosialdemokratenes feiring av maidagen, ville bli ekskludert. Like dramatisk og fiendtlig var stemningen blant kvinnene. I det som ble omtalt som et høyresosialistisk kupp, hadde sosialdemokratiske kvinner med stort flertall overtatt den eksisterende Kvindelig Arbeiderforening. Så store var

motsetningene at Arbeiderpartiets kvinner nektet å gi slipp på navnet, men i 1925 kom man til enighet om at de to foreningene skulle kalles Arbeiderpartiets Kvindeforening og Haugesunds sosialdemokratiske Kvindeforening. I tillegg fantes det også i Haugesund en kommunistisk kvindeforening.

Den politiske splittelsen og den økonomiske krisa hadde også konsekvenser for avisdriften og muligheten til å støtte den økonomisk. Byen hadde i splittelsesårene 1921-27 to sosialistiske aviser og minst to såkalte Folkets Hus. Mellom 1910 og 1926 var Haugesunds Folkeblad stedlig partiorgan for Arbeiderpartiet. Mellom 1920 og 1923 var Edvard Jørstad redaktør. Han var bolsjevik og fulgte NKP ved splittelsen i 1923. Han etterlot seg en avis i økonomisk ruin da han dro fra byen. Fra 1926 til 1931 het avisa Haugesunds Arbeiderblad og fra 1931 Haugarland Arbeiderblad. I splittelsesårene 1921-27 konkurrerte avisa med sosialdemokratenes organ, Haugesunds Socialdemokrat. Begrunnelsen for å gi ut egen avis var at sosialdemokratene ikke slapp til i arbeideravisa, ikke engang med annonser.

Møteannonser og kunngjøringer fra fagforeninger hadde for øvrig gitt arbeideravisene en stabil og viktig inntekt. Men utover i 1920-årene var det påfallende få fagforeningsannonser. Grunnen er sannsynligvis at aktiviteten i fagbevegelsen befant seg på et lavmål. Også forretningsannonserne fra byens næringsliv forsvant, trolig ikke fordi næringslivet

Byen hadde fra 1923 tre politiske partier, tre ungdomsforeninger og tre sosialistiske kvindeforeninger. Kontakt med «fienden» ble ikke tålt.



Det første nybygde Folkets Hus i Haugesund sto ikke ferdig før i 1965.

boikottet arbeideravisene, men fordi mange små og store kjøpmenn levde fra hånd til munn og måtte spare der det var mulig for å overleve. Sammen med en generell nedgang i kjøpekraft blant de mange løsarbeiderne, så bidro også dette til å svekke inntektsgrunnlaget og dermed også mulighetene til å drive avisene. Resultatet var da også reduksjon i antallet utgivelser, i antallet sider og stadige problemer med å få økonomien til å gå rundt.

Å skaffe seg et møtelokale var også et økonomisk løft som normalt involverte hele arbeiderbevegelsen. Også arbeiderbevegelsen i Haugesund brukte mye krefter på å få sitt eget Folkets Hus. Da de første planene om et slikt hus ble lagt i 1910, var optimismen stor, og alt året etter fikk partiet sitt første faste tilholdssted i leide lokaler. De påfølgende årene skaffet partiet seg tomt til nybygg samtidig som det i perioder både eide og leide lokaler. Men i 1924/-25 gikk både huset og tomta på tvangsauksjon. Bakgrunnen var bankkrise i byen som tvang byens banker til inndra utestående lån der det var mulig. Resultatet var i følge Haugesunds Socialdemokrat et parti «(...) ribbet for alle sine eiendele og for øvrig i bundløs gjeld».<sup>8</sup>

I november 1922 kunne Haugesunds socialdemokratiske Arbeiderparti flytte inn i sitt eget hus. Det gikk under navnet «Socialen», og etter partisamlingen i 1927 flyttet også Arbeiderpartiet sin virksomhet hit.

Arbeiderbevegelsen i Haugesund brukte mye krefter på å få sitt eget Folkets Hus.

Huset ble et felles samlingssted for arbeiderbevegelsen og skiftet først navn til Arbeiderpartiets hus og så til Folkets Hus. Savnet av et større hus med en møtesal som kunne samle 200-300 mennesker, var likevel stort. Men da Sjømannsforbundets avdeling åpnet sitt nye hus i oktober 1935, var problemet løst for mange år framover. Først i 1960-årene reiste fagbevegelsen i byen det første nybygde Folkets Hus.

Fagbevegelsens tilbakegang og partisplittelsen mellom tranmællittene og sosialdemokratene gjorde at det økonomiske og menneskelige grunnlaget for å skape en sterk og samlet arbeiderbevegelse ble umuliggjort. Først etter samlingen i 1927 og etter at Arbeiderpartiet hadde overtatt regjeringsmakten i 1935, ser det ut som om det skjer en konsolidering mellom parti og fagbevegelse som får betydning for hele arbeiderbevegelsen. På denne tida var også store deler av byens næringsliv, og spesielt sjøfarten, begynt å etterspørre flere folk, noe som gjorde det lettere for sesongarbeiderne og de arbeidsledige. Også det styrket fagbevegelsen og dens forhold til partiet.

## Organisasjonslivet

Rundt Folkets Hus oppsto det mange steder egne kulturelle aktiviteter. Slik var det også i Haugesund. Våren 1907 ble det stiftet en Verdandi-

losje med navnet Tidens Krav. I 1911 ble det så opprettet en barnelosje som fikk navnet Haugesunds Fremtid. I noen år framover var det jevn aktivitet i begge losjene. Men i 1917 sovnet Tidens Krav inn, og det gikk nesten 20 år før det på nytt ble dannet en arbeiderlosje. I kildene finnes det også spor etter et eget Arbeiderpartiets guttemusikkorps, som i hvert fall holdt det gående i vel fem år etter stiftelsen i 1929. I 1937 fikk arbeiderbevegelsen sitt eget ungdomskorps, og det holdt fremdeles stillingen da krigen kom. Partiet og kvinneforeningen stiftet også et barnelag med 46 medlemmer ved stiftelsen i 1931. Det ble også stiftet et barneteater, et barnelagets dramatiske selskap, som underholdt i Folkets Hus, men sannsynligvis varte denne aktiviteten i bare noen få år.<sup>9</sup>

Også arbeiderbevegelsen i Haugesund forsøkte å etablere seg som en motkultur. Mye energi ble brukt til å skaffe seg et Folkets Hus eller utgi en sosialistisk avis, men den økonomiske situasjonen i byen, fagbevegelsens tilbakegang, de politiske og ideologiske motsetningene virket imot slike forsøk.

I tillegg fantes det konkurrenter i byen, en underskog av foreninger og lag, kor og orkestre sprunget ut blant annet av de kulturelle bevegelsene som norskdomsrørsla, avholdsbevegelsen og lekmannsbevegelsen. Disse bevegelsene hadde sine hus, møtelokaler, kafeer og i noen grad hoteller sentralt plassert i, eller like ved, byens hovedgate. Haugesund var lenge en by nesten uten kommunale bygg som kunne brukes til møte- og festlokale. Mye av møteaktiviteten, festene og tilstelningene, var derfor avhengig av tilbudet fra de frivillige organisasjonene.

Foreningene utgjorde også ellers mye av fundamentet i den kulturelle aktiviteten i byen. Med sine kor og orkestre bidro de til å skape fest og stemning rundt de store høytidelighetene, de var bjelken som bar byens mange revyer, basarer og markedsuker. Musikkvirksomheten oppsto selvsagt også i nært hopehav med foreningslivet. Mange navn vitner om denne forbindelsen: Frimurernes mannskor, KFUMs mannskor, Mannskoret Harald, Haugesunds fjell-lags mannskor, Brødrekorret, Indremisjonens mannskor, Hvite Bånds kor, Misjonskvartetten, Metodistenes kor, Kinamisjonskoret, Avholdslaget Haugars kor, Mållagskoret, Godtemplarenes Kor, Misjonskoret, Det blå kors sangforening, Totalens orkester og trio, Fjellagsorkesteret, Frelsesarmeens musikkorps, Turnforeningens musikkorps, Totalens musikkorps, Godtemplarnes musikkorps Andvake og KFUMs musikkorps. Arbeiderpartiets mannskor og Arbeiderpartiets kor var som spede stemmer å regne i dette store mangfoldet. Og mange opplevde de politiske motsetningene i byen som ikke større enn at de godt kunne delta aktivt i borgerskapets kor eller foreninger. Det må ha vært en viktig grunn til at Verdandi aldri ble en sterk organisasjon til

I kildene finnes det også spor etter et eget Arbeiderpartiets guttemusikkorps, som i hvert fall holdt det gående i vel fem år etter stiftelsen i 1929.

tross for at arbeiderbevegelsen samlet sett sa et klart nei til all bruk av alkohol.

## Bevegelsen og byen

Det hovedinntrykket en sitter igjen med, er at arbeiderbevegelsen og ikke minst noen av dens sentrale ledere, levde i et forholdsvis tett hopehav med det etablerte frivillige organisasjonssamfunnet i byen. De levde ikke på utsiden av det, men i hovedsak som en integrert del av det.

Carl J. Westerlund (1885-1952) var kanskje den av de ledende sosialdemokratene som var mest påvirket av det frivillige organisasjonslivet. Han var født i 1885 og flyttet med familien til Haugesund som 12-åring.



Carl J. Westerlund (1885-1952), ledende sosialdemokrat og avholdsmann.

Han utdannet seg som bokbinder. Fra 1913 til 1919 var han redaktør av Haugesunds Folkeblad. I 1919 ble han bestyrer for byens reinholdsverk, og fra 1925 til han døde var han forretningsfører i Haugesund Trygdekasse. Med unntak av én periode var han medlem av kommunestyret fra 1914 til 1947 og av formannskapet i åtte perioder. I 1919 var han ordfører, og fra 1949 til 1952 satt han på Stortinget.

Westerlund kjempet aktivt mot «Den nye retning» i Arbeiderpartiet. Han var sterkt skeptisk til å erstatte det parlamentariske systemet med et rådssystem: «Fra raadssystemets tilhengere fortelles og forkyndes at de som ikke tror på raadssystemet - ikke anammer det purt og rent - er forrædere, høiremænd og guderne vet hva de ikke er. Efter disse herrers mening maa man gaa omkring med krusifiks av Lenin i lommen for at bli betragtet som rettroende.»<sup>10</sup> I 1921 brøt han med Arbeiderpartiet og dannet Haugesunds socialdemokratiske Arbeiderparti. Westerlund meldte seg alt som 14-åring inn i IOGT. Han var med og stiftet avholdsforeningene Fjellaget Harald og musikkorpsset Heimdal, og var aktiv i Haugesunds idrettslag.

Den andre ledende sosialdemokraten i byen var Ingvald Førre (1879-1962). Han gikk i typograflære, var redaktør av Haugesunds Arbeiderblad/Folkeblad 1906-12 og 1913-14. Under første verdenskrig drev han eget trykkeri og forsøkte seg også som megler. Førre var i noen år kommunal boligsjef til stillingen ble nedlagt i 1923, og året etter ble han utnevnt til underfogd. Han satt i bystyret i sju perioder mellom 1911 og 1940 og i formannskapet i seks. Han var varaordfører i 1927 og ordfører i 1938. På Stortinget satt han i 1928-30, som varamann i 1931-32 og i to perioder fra 1933 til 1940. Førre meldte seg ut av Arbeiderpartiet i 1919 og dannet sitt eget parti, som en protest mot at den nye retning hadde overtatt makten i Arbeiderpartiet året før. I 1938 brøt han med partiet for godt i protest mot de økte bevilgningene til Forsvaret.

Ifølge Øystein Nilsen hevdet Førre gjennom hele sitt politiske liv en konsekvent pasifistisk innstilling. Det går ei linje fra han i 1910 agiterte kraftig mot at skolebarn skulle ha skyteøvelser på timeplanen til hans konsekvente avvisning av norsk opprustning i slutten av 1930-årene. Dessuten ga han utmeldelsen av Arbeiderpartiet i 1919 og innmeldelsen i 1925 en pasifistisk begrunnelse. Utmeldelsen skyldtes «Den nye retning»s retorikk om revolusjonær kamp med våpen i hånd. Men i 1925 mente han at partiet hadde blitt pasifisert igjen og at det prinsipielt gikk inn for «ikke en krone, ikke et øre til militarismen».

Også Førre var avholdsmann, den drivende kraft i avholdsløsningen Tidens Krav som sto tilsluttet den sosialistiske rikslosjen Verdandi. Han hadde lite til overs for sosialister, som Westerlund, som støttet foreninger som IOGT. Det var folk uten faste prinsipper.

Forholdet mellom de to var aldri hjertelig. Noe klart og entydig svar på hvorfor det var slik, er ikke lett å finne. Dels skyldtes det private motsetninger og uoverensstemmelser som også kom offentligheten for øre. Dels skyldtes det nok at de begge posisjonerte seg i forhold til sentrale verv i arbeiderbevegelsen som redaktør i partiavisa og som partiets kandidat til Stortinget. Dels kan det skyldes en underkjennelse av den andres standpunkter og motiver i en rekke saker, f.eks. det at Førre ikke aksepterte Westerlunds avholdsstandpunkt. Deres religiøse legning var også forskjellig, og Westerlund hadde ikke det samme behovet for å feste sin argumentasjon i et kristent moralsk grunnlag som Førre.

Begge fanger opp og utkrystalliserer sentrale synspunkter og utviklingstrekk ved arbeiderbevegelsen i Haugesund. Selv om argumentasjonen var litt forskjellig, så var begge totalister. Her var de på linje med bevegelsen og også det store flertallet i bysamfunnet. Uavhengig av politisk standpunkt understrekte de sosialistiske avisene alkoholens forbannelser. I 1924 førte arbeiderpartiavisa Haugesund Folkeblad en intens kamp mot gauking og ølklubber, blant annet en «(...) pen og kristeligssindet husvært som hadde satt en familie på gata for å få installert en ølklubb». Leger ble hengt ut som brennevinsleger, en barber for å ha solgt våte varer mellom barberingene, og etablissementer som «Den hvite due» der politiet fant «halvnøkne kvindfolk og fulde mandfolk» fikk også gjennomgå.

Både Westerlund og Førre fordømte også alle tanker om væpnet revolusjon og innføring av rådsdemokrati. Når det gjaldt Moskvasene var Westerlund skeptisk til tre punkter. Det første var at væpnet motstand skulle være et avgjørende virkemiddel i kampen for sosialismen. Det andre at det skulle opprettes lokale, væpnede arbeiderkorps. Det tredje



Ingvald Førre (1879-1962), ledende sosialdemokrat, avholdsmann og pasifist.

var den totale avvisningen av parlamentariske virkemidler som middel til å bedre arbeiderklassens kår. De forsvarte de tradisjonelle sosialdemokratiske posisjonene, men var i utakt med et knapt flertall av partiaktivistene i byen, som valgte å følge Tranmæl og de revolusjonære da spørsmålet ble satt på den politiske dagsordenen i 1921. Flertallet av de sosialistiske velgerne hadde de derimot hele tida på sin side.

Valgstatistikken forteller oss at de sosialistiske partiene samlet gjorde det jevnt over dårligere i Haugesund enn i rikets byer samlet og for eksempel i nabobyen Stavanger. Ved de ti stortingsvalgene 1915–49 fikk de sosialistiske partiene 33 prosent av stemmene i Haugesund, 42 prosent i Stavanger og 45 prosent i rikets byer under ett. Haugesund skilte seg også ut på den måten at det var den moderate varianten av sosialismen som dominerte. Mulighet til å måle styrken i denne varianten

Valgstatistikken forteller oss at de sosialistiske partiene samlet gjorde det jevnt over dårligere i Haugesund enn i rikets byer samlet og for eksempel i nabobyen Stavanger.

har en ved stortingsvalgene i 1921 og 1924 da sosialdemokraterne stilte egne lister. Da fikk de 60 prosent av de sosialistiske stemmene i Haugesund, det doble av hva som var tilfellet i Stavanger og i rikets byer for øvrig. Velgerne var altså skeptiske til de revolusjonære parolene og den ateistiske verdensanskuelsen som Arbeiderpartiet forfektet på dette tidspunktet.

I Haugesund ble partiet anklaget for å være et kristendomsfiendtlig parti. Om religionsposten på partiets program i 1918 ble det sagt at den var uheldig utformet med tanke på vestlandske forhold, skrev Haugesund Folkeblad i 1919 da Westerlund var redaktør. Vel ti år seinere hamret den borgerlige presse inn at Arbeiderpartiet var et religionsfiendtlig parti, at det var fedrelandsløst og revolusjonært, at valget sto om folkestyre eller diktatur. Generelt gjorde Arbeiderpartiet et dårlig valg i 1930 og et spesielt dårlig valg i Haugesund, der byens stemmeberettigede kvinner viste partiet en kald skulder til tross for at den profilerte kvinnepolitikeren og tidligere medlem av Venstre, Aagot Poppe Jensen, hadde ført valgkampen for Arbeiderpartiet i Haugesund og Rogaland. Partiets andel av stemmene sank med rundt 10 prosent.

Ved kommunevalgene spilte ideologi mindre rolle, og tilliten til enkeltpersoner desto større. Kanskje var det derfor Arbeiderpartiet gjorde det bedre ved kommunevalgene enn ved stortingsvalgene. Derfor kan det se ut som om skepsisen mot Arbeiderpartiet først og fremst rettet seg mot partiet sentralt og ikke så mye mot partiets lokale representanter.

Førre var nok en mer rettroende antimilitarist enn Westerlund, men begge var skeptiske til militarismen og var her på linje med oppfatningen blant sosialister i Haugesund og i store deler av norsk arbeiderbevegelse fram til slutten av 1930-årene. Men det spesielle ved Førre var at den økende krigstrusselen i Europa etter 1936 ikke fikk ham til å vike en

tomme fra sitt pasifistiske standpunkt. Han hadde fortsatt tro på åndsmakten og at åndsmakten skulle seire over brutaliteten, «(...) selv om det skal skje gjennom nederlag».

Førre sto ikke aleine med sitt pasifistiske syn i arbeiderbevegelsen i Haugesund i mellomkrigstida. I 1936 da han hadde luftet sin kritikk av Arbeiderpartiets endrede stilling til militærvesenet, hadde et flertall i partiet oppfordret ham om å stille til gjenvalg til Stortinget. Og etter at han hadde meldt seg ut, ble han støttet av Arbeiderkvinnelaget og Aagot Poppe Jensen, som mente at partiet fortsatt måtte stå på avværningslinja. Arbeiderkvinnene trakk imidlertid ikke samme konklusjon som Førre, men ble stående i partiet. Det samme gjaldt medlemmer i AUF som var kritiske til opprustningen, men som skiftet syn i 1939. Westerlund var ikke militærnekter, men hadde stadig tordnet mot militarismens galskap. I 1937 skiftet også han syn og signaliserte sin støtte til partiledelsens linje i forsvarspolitikken. Og i 1939 støttet et flertall i representantskapet i Haugesund Arbeiderparti den nye militærposten, men fortsatt var det en liten opposisjon igjen i partiet. Denne opposisjonen lot også høre fra seg etter 1945 i forbindelse med medlemskapet i NATO og i 1961 da arbeiderkvinnene gikk imot atomvåpen, baser med utenlandske styrker og tyske offiserer i Norge. I stedet måtte Norge sammen med andre små land sette all kraft inn på å vise at fredssaken kunne løses på en sosialistisk, menneskekjærlig måte.<sup>11</sup>

Kanskje var denne protesten fra arbeiderkvinnene en siste ytring fra en lokal og annerledes arbeiderbevegelse.

## Noter

- 1 Artikkelen bygger i hovedsak på følgende arbeider: Ø. Bjørnson, *Dei trødde sjøen*. Haugesund 1914-1950, Bergen 2004, Ø. Nilsen, *Fra arbeiderbevegelsens historie i Haugesund 1903-1940*, Haugesund 2005 (upublisert manuskript)
- 2 Intervju med ei sjømannskone i Bjørnson 2004: 243
- 3 F. Olstad, *Vår skjebne i vår hånd*. Norsk Sjømannsforbunds historie/Bind 1. Oslo 2006:152
- 4 Olstad 2006:144
- 5 G. Ousland, *Fagorganisasjonen i Norge* bind. 3. Fra verkstedet til samfunnet 1932-1939, Oslo 1975 (opprinnelig utgitt 1949)
- 6 Nilsen 2005
- 7 Nilsen 2005
- 8 Nilsen 2005
- 9 Nilsen 2005:39, 93
- 10 Nilsen 2005:19
- 11 H. Westgaard, *Kvinner mot atomvåpen*. Norske kvinners organiserte atommotstand de tjue første årene etter andre verdenskrig. Bergen 2007 (masteroppgave i historie):69